

1.2 ТРУДОВА СКЛАДОВА У ВИЗНАЧЕННІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

В сучасні наукові економічній літературі приділено достатньо уваги визначенню поняття конкурентоспроможності. Наприклад, у «Великому економічному словнику» під редакцією А.Н. Азріліяна надано досить загальне тлумачення: «Конкурентоспроможність – це властивість товару, послуги, суб'єкта ринкових відносин виступати на ринку нарівні з присутніми там аналогічними товарами, послугами або конкуруючими суб'єктами ринкових відносин [1, с.374].

Р.А. Фатхутдінов у своїх працях розглядає поняття конкурентоспроможності як «властивість об'єкта, яка характеризується ступенем реального або потенційного задоволення ним конкретної потреби у порівнянні з аналогічними об'єктами, які представлені на даному ринку. Конкурентоспроможність визначає здатність витримувати конкуренцію у порівнянні з аналогічними об'єктами на даному ринку... Конкурентоспроможність об'єкта визначається по відношенню до конкретного ринку або до конкретної групи споживачів, яка формується за відповідними ознаками стратегічної сегментації ринку» [2, с.23; 3, с.227-228; 4, с.66].

У якості об'єктів конкурентоспроможності Р.А. Фатхутдінов розглядає нормативні акти, науково-методичні документи, проектно-конструкторську документацію, технологію, виробництво, продукцію, що виготовляється, (виконувану послугу), робітника, фахівця, менеджера, цінні папери, інфраструктуру (зовнішню середу), інформацію, фірму (організацію, заклад) [4, с.67-68]. Конкурентоспроможність фірми (організації, закладу) він визначає як «випуск конкурентоспроможного об'єкта й стійку фінансову діяльність фірми». Під об'єктом тут мається на увазі продукт або послуга [4, с. 68].

Російські вчені М. Гельвановський, В. Жуковська, І. Трофімова розглядають поняття конкурентоспроможності в широкому сенсі: «Конкурентоспроможність у самому загальному вигляді – володіння властивостями, що створюють переваги для суб'єкта економічного змагання [5, с. 67]».

У широкому розумінні також розглядають конкурентоспроможність Ю.М. Пахомов, Д.Г. Лук'яненко. Б.В. Губський – «це обумовлена економічними, соціальними і політичними факторами позиція країни або товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках. В умовах відкритої економіки вона може визначатися і як здатність країни (фірми) протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку і ринках третіх країн. Конкурентоспроможність підприємства характеризують: частка на внутрішньому та світових ринках, обсяги продажів, ресурсний потенціал, чистий дохід на одного зайнятого, кількість конкурентів тощо. Як правило, конкурентоспроможним є підприємство, що тривалий час може залишатися прибутковим в умовах відкритої економіки» [6, с.17].

На думку М. Портера, не існує універсального визначення поняття конкурентоспроможності для всіх суб'єктів і об'єктів [7, с.55-57]. Він пропонує досліджувати та формувати визначення поняття конкурентоспроможності для кожного окремого об'єкту з урахуванням відповідної його специфіки.

З М. Портером погоджується П.С. Зав'ялов, що «універсального, загальноприйнятого визначення конкурентоспроможності не існує. Зазвичай під конкурентоспроможністю розуміють здатність економіки країни, галузі, господарської одиниці випереджати суперників у досягненні поставлених економічних цілей» [8, с.210]. Також в широкому сенсі надано визначення конкурентоспроможності у роботі Ю.М. Пахомова, Д.Г. Лук'яненко, Б.В. Губського [6, с.17].

Деякі автори, як російські, так і вітчизняні, досліджують конкурентоспроможність на різних рівнях. Наприклад, М. Гельвановський, В. Жуковська, І. Трофімова розглядають поняття конкурентоспроможності на мікро-, макро- та мезорівнях [5, с.67-77], Т.С. Прахова [9].

Дослідженням конкурентоспроможності на різних рівнях присвячені роботи українських науковців [10, с.6; 11-13; 14, с.31].

З.А. Васильєва розглядає поняття конкурентоспроможності в ієрархії: конкурентоспроможність країни, конкурентоспроможність регіону, конкурентоспроможність галузі, конкурентоспроможність кластера, конкурентоспроможність підприємства [15].

В.Н. Лазарев та Е.В. Пірогова вважають, що «конкурентоспроможність визначається, насамперед, за допомогою об'єктів різного рівня: конкурентоспроможність персоналу, товару, фірми, галузі, регіону й, нарешті, конкурентоспроможність країни» [16, с.9].

В. Петров також вважає [17, с.4-5], що «сьогодні конкурентоспроможність знаходить відображення на всіх господарських рівнях: на індивідуальному (ринок праці); на мікрорівні (рівень підприємства); на мезорівні (рівень галузей та секторів); на макрорівні (рівень всієї економіки в цілому); на глобальному рівні (співставлення між державами)». На кожному рівні він надає власне окреме визначення конкурентоспроможності.

І.З. Должанський, Т.О. Загорна розглядають конкурентоспроможність залежно від рівня й об'єкту аналізу [18, с.26-28].

С.І. Савчук в своїй монографії розглядає конкурентоспроможність суб'єктів економіки: конкурентоспроможність фірми, галузі, країни [19, с. 127, 136, 153].

В.А. Логінова розглядає конкурентоспроможність фірми, міста, регіону, національну конкурентоспроможність [20].

«Поняття «конкурентоздатності» застосовується до різних об'єктів і з урахуванням їх особливостей. Однак серед таких об'єктів базовим здається підприємство. Мова йде про те, що і на внутрішніх ринках країн світу, і на світовому ринку в зв'язку з глобалізацією й інтернаціоналізацією процесів конкуренції суперничають саме підприємства як суб'єкти господарювання» [21, с.42].

Оскільки рівень нашого дослідження – підприємство, зупинимось на дослідженні саме поняття конкурентоспроможності підприємства. Різні науковці по-різному визначають сутність поняття конкурентоспроможності підприємства. Наприклад, Т.М. Плотіцина у своїй статті згрупувала визначення конкурентоспроможності підприємства, які були надані російськими вченими, у три групи: до *першої групи* вона віднесла визначення, які базуються на внутрішній та зовнішній діяльності підприємства; до *другої* групи були віднесені визначення, які базуються на товарні складові, тобто поняття конкурентоспроможності підприємства визначається через конкурентоспроможність продукції підприємства; в *третьої* групі віднесені визначення, що поєднують в собі як товарну, так і складову виробничої діяльності підприємства [22, с.205-208].

Ю.Б. Іванов, П.А. Орлов, О.Ю. Іванова виділяють чотири підходи до визначення конкурентоспроможності підприємства: компаративний, ресурсний, сполучення компаративного та ресурсного підходів та системний (рис. 1, табл.) [23, с.23].

Рис. 1 – Підходи до визначення конкурентоспроможності підприємства

Цієї ж класифікації визначень конкурентоспроможності підприємства дотримується і Л.В. Нагірна у власному дослідженні [24].

Наприклад, В.М. Горбатов в своїй монографії [25, с.284-288] виокремлює такі підходи до визначення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання: визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства

ототожнюють з конкурентоспроможністю продукції; визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства розглядають через конкурентні переваги підприємств; визначення, в яких конкурентоспроможності підприємства розглядають як здатність вести конкурентну боротьбу; визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства розглядають як потенціал підприємства; визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства ототожнюють з ефективністю виробничо-господарської діяльності; визначення, в яких конкурентоспроможність підприємства розглядають з точок зору різних підходів одночасно (рис. 2) [25, с.284].

Рис. 2 – Схема основних підходів до визначення поняття «конкурентоспроможності» суб'єктів господарювання

Різні науковці розглядали поняття «конкурентоспроможність підприємства» з точки зору інших підходів: О.О. Коковіхіна наводить аналіз визначень поняття «конкурентоспроможність підприємства» при порівняльному підході [26, с.89-90]; О. Капліна та Д. Зайченко пропонують оцінювати конкурентоспроможність підприємства з точки зору процесного підходу [27]. П.Л. Алтухов використовує процесний підхід до забезпечення конкурентоспроможності підприємства [28]. А.В. Савчук аналізує вже конкурентоспроможність промислового виробництва з точки зору системного підходу [29].

Проведене автором дослідження показало, що майже всі визначення поняття конкурентоспроможності підприємства не враховують впливу на неї головної складової виробничого процесу – персоналу підприємства, хоча саме персонал безпосередньо у процесі праці поєднує всі елементи виробництва, виступаючи, тим самим виступаючи головним елементом у виробництві товарів, виконанні робіт, наданні послуг.

У табл. автором зібрані та проаналізовані підходи науковців-економістів до трактування поняття «конкурентоспроможність підприємства», в яких

хоча б опосередковано можна простежити взаємозв'язок між конкурентоспроможністю підприємства та його персоналом.

Таблиця

**Підходи науковців-економістів до трактування поняття
«конкурентоспроможність підприємства»**

Автор, джерело	Визначення терміна «конкурентоспроможність»	Особливості визначення
В. Винокуров [30, с. 17]	Здатність підприємства вести успішну конкурентну боротьбу, протистояти їй; конкурентоспроможність визначають порівняльні конкурентні переваги суб'єкта господарювання стосовно інших	Оскільки визначення не надає уяви про джерела забезпечення конкурентоспроможності підприємства, є можливість припущення, що автор мав на увазі і персонал, якій, на нашу думку, значним чином впливає на конкурентоспроможність підприємства
В.Д. Немцов, Л.Є., Довгань [31, с.220]	Може бути визначена як комплексна порівняльна характеристика підприємства, яка відображає ступінь переваги сукупності оціночних показників його діяльності, що визначає успіх підприємства на визначеному ринку за визначений проміжок часу по відношенню до сукупності показників конкурентів	Позитивним є підхід до конкурентоспроможності як до комплексної порівняльної характеристики, до складу якої, напевно, можна включити і вплив на неї персоналу підприємства
М.О. Єрмолов [32, с.239]	Відносна характеристика, що віддзеркалює відмінності процесу розвитку даного виробника від виробника-конкурента як за ступенем задоволення своїми товарами чи послугами конкретної суспільної потреби, так і за ефективністю виробничої діяльності	Конкурентоспроможність як характеристика підприємства відбиває не тільки тенденції розвитку, але й стан окремих складових діяльності підприємства, до яких, напевно, можливо включити і персонал
О.Д. Гудзинський, С.М. Судомир, Т.О. Гуренко [33, с.45]	Це визнана ринком сформована і реалізована конкурентоздатність соціально-економічних систем, яка матеріалізована у формі товару чи послуги. Вона може визначитися в процесі оперативної діяльності при реалізації стратегій і в перспективі при обґрунтуванні можливих ситуацій і стратегій розвитку	Позитивним є підхід до конкурентоспроможності як соціально-економічної системи, оскільки підприємства також є саме соціально-економічною системою
П.Ю. Беленький [34, с.7]	Здатність забезпечувати високий рівень життя населення і	Якщо не враховувати відсутність відносності

	можливість реалізувати наявний у регіоні економічний потенціал (фінансовий, виробничий, трудовий, інноваційний, ресурсно-сировинний і т. ін.)	поняття «конкурентоспроможність», у визначенні згадується про можливість реалізувати наявний трудовий потенціал
Н.П. Тарнавська [35, с.101]	Здатність у реальному масштабі часу та у перспективі формувати і використовувати систему знань, умінь і навичок спільного зі споживачем творення приналежного для нього продукту, випереджаючи за часом теперішніх і можливих конкурентів	Акцент на споживача та систему знань наявний у забезпеченні конкурентоспроможності, але не є достатнім, хоча слід зауважити, що саме знання, уміння та навички притаманні саме персоналу підприємства
Р.В. Камишніков [36, с.7]	Здатність підприємства використовувати власний потенціал та ресурси, що надаються навколишнім маркетинговим середовищем для досягнення порівняно вищої міри задоволення потреб споживачів свого цільового ринку	Хоча у визначенні відсутнє посилення щодо відносного та адаптивного характеру поняття конкурентоспроможності, позитивним є врахування внутрішніх та зовнішніх факторів, серед яких можливо врахування впливу і трудових ресурсів
О. Тіщенко, О. Головка [37, с.51]	Здатність підприємства до отримання синергетичного ефекту від раціонального використання наявних та новостворених у процесі реалізації стратегії розвитку конкурентних переваг	Наявність синергетичного ефекту, яка властива системам, не є винятковою характеристикою конкурентоспроможності, але є властивим саме системам, де головним є людський чинник, тобто персонал
П. Діксон [38, с.131]	Показує, наскільки продуктивна й ефективна фірма щодо конкурентів, посередників та в обслуговуванні замовлень. Продуктивність пов'язана з якістю виробів, що випускаються, утримуваною часткою ринку й доходністю, ефективність – зі швидкістю зворотної реакції та економією витрат. І ефективність, і продуктивність, в остаточному підсумку, залежать від конкурентної раціональності фірми, тобто сили її загального духу та вміння приймати рішення	Сферу прояву конкурентоспроможності обмежено конкурентами, посередниками та обслуговуванням замовлень (споживачі), при цьому прямо не враховано інші сили конкуренції, хоча слід зазначити, що «сила і загальний дух та вміння приймати рішення» притаманні саме персоналу підприємства
З.Е. Шершньова, С.В. Оборська [39, с.67]	Конкурентоспроможність підприємства – рівень його компетенції щодо інших підприємств-конкурентів у нагромадженні і	Конкурентоспроможність визначена вже, головним чином, через персонал підприємства та його

	використанні виробничого потенціалу визначеної спрямованості, а також його окремих складових: технології, ресурсів, менеджменту, навичок і знань персоналу, що знаходять вираження в таких результируючих показниках, як якість продукції, прибутковість, продуктивність тощо	навичок
--	---	---------

Тільки Е.А. Волкова, Е.В. Калінікова, проаналізувавши визначення конкурентоспроможності підприємства в своєму дослідженні [40, с.25-27], дійшли висновку, що «конкурентоспроможності підприємства характеризується множинністю та неоднозначністю визначень, багатоаспектними підходами до розкриття даного поняття. В зв'язку з цим єдиного, загальноприйнятого визначення конкурентоспроможності підприємства не існує.

На основі розробок, які є в економічній літературі, можна встановити, що конкурентоспроможність підприємства представляє собою здатність ведення ефективної господарської діяльності в умовах зовнішньої середовища, яка змінюється, шляхом раціонального використання наявних ресурсів, серед яких *пріоритетним виступає робоча сила*.

Визначення надано на основі ресурсного підходу, яке характеризує ефективність використання ресурсів, які має підприємство». На думку російських дослідників, *«ключовим ресурсом підприємства є робоча сила ... Від людей, від їх інтелекту, здібностей, кваліфікації, досвіду роботи та мотивації до праці залежить ефективність використання всіх видів ресурсів підприємства (матеріальних, організаційних, фінансових, інформаційних та ін.)»* [40, с.25-27]. Ми повністю згодні з цією думкою.

О.П. Романко, уточнюючи «трактування категорії «конкурентоспроможність машинобудівного підприємства», визначає конкурентоспроможність підприємства саме як «комплексне системне поняття, яке відображає конкурентні переваги конкретного машинобудівного підприємства над іншими за сукупністю параметрів (економічних, фінансових, виробничих, ринкових, кадрових, товарних тощо), що у певний спосіб між собою поєднані та формують пріоритетну унікальність та закріплення позицій на певному ринку у конкретний проміжок часу за визначеного впливу середовища функціонування. Запропоноване визначення, на відміну від існуючих, характеризується комплексністю та враховує просторові, часові, предметні, атрибутивні, відносні та інші характеристики» [41, с.613].

Н.П. Тарнавська висловлює думку «про необхідність урахування інтересів користувачів інформації про конкурентоспроможність підприємства та окремі його складові при розробленні адекватного сучасним ринковим тенденціям понятійного апарату [35, с.101; 42, с.208; 43, с.89].

Цієї ж думки дотримується З.А. Васильєва [44, с.85]: «Різниця вимог, які пред'являються до підприємства суб'єктами ринку: споживачами, конкурентами, інвесторами, структурами управління більш вищого рівня (галузь, регіон, кластер, держава), змінює і перелік показників, які використовують для оцінки рівня конкурентоспроможності, повинно, в свою чергу, знайти вираження в понятійному апараті».

Основні користувачі інформації про конкурентоспроможність підприємства, на думку Н.П. Тарнавської, є споживачі продукції (послуг), конкуренти, персонал підприємства, власники і менеджмент підприємства, інвестори [35, с.103], «а сфери їх інтересів подано у полігармонійні теоретичні моделі конкурентоспроможності підприємства, яка є ієрархією понять конкурентоспроможності за рівнем проникнення до її сутнісних аспектів залежно від сфокусованості інтересів користувачів інформації:

- для споживачів продукції (послуг) – здатність задовольняти їх потреби (вирішувати проблеми) на основі отримання товарів і послуг, що переважають конкурентів за необхідним набором параметрів, та можливість залучення споживача до формування бізнес-процесу підприємства;
- для конкурентів – здатність створювати поточні та стратегічні конкурентні переваги, які формуються на основі системи знань, умінь і навичок виробництва і збуту продукції, а також забезпечують гнучкість підприємства як економічної системи на засадах інноваційного розвитку;
- для персоналу підприємства (теперішнього і потенційного) – конкурентоспроможність системи винагороди і вигод, яка обумовлює привабливість підприємства бути місцем реалізації трудового (у т.ч. креативного) потенціалу працівника та очевидність перспектив розширення мотиваційного поля активації трудової діяльності;
- для власників і менеджменту підприємства – здатність превентивного формування і використання систем знань, умінь і навичок спільного зі споживачем творення продукту, випереджаючи за часом теперішніх і можливих конкурентів;
- для інвесторів (у т.ч. й потенційних), кредиторів, партнерів – наявність сутнісних ознак, що є пріоритетом для власників, за умови стратегічної та інноваційної спрямованості потенціалу конкурентоспроможності (орієнтація на створення нових ринків та розширення існуючих) та високоякісного менеджменту, який забезпечує ефективне використання власних і залучених ресурсів та гнучкість підприємства як економічної системи в умовах існуючого конкурентного середовища» [35, с.102].

В результаті проведеного дослідження можна зробити висновки про те, що більшість науковців розглядають конкурентоспроможність через призму конкурентоспроможності продукції, і дуже мало дослідників включають у визначення конкурентоспроможності складову трудових ресурсів, робочої сили, персоналу підприємства. До таких визначень слід віднести визначення Е.А. Волкової та Е.В. Калінікової [40, с.25-27].

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна визначити *конкурентоспроможність підприємства як комплексну системну*

характеристику підприємства, яка визначає його здатність протидіяти на ринку підприємствам-конкурентам шляхом ефективного використання наявних ресурсів (серед яких пріоритетним є персонал підприємства), виготовлення та реалізації конкурентоспроможної продукції та отримання прибутку від ведення ефективної господарської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. 4-е изд. доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.
2. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление / Р. А. Фатхутдинов. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 312 с.
3. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса : экономика, маркетинг, менеджмент. – М.: ИКТЦ Маркетинг, 2002. – 892 с.
4. Фатхутдинов Р. А. Стратегический маркетинг: учебник / Р. А. Фатхутдинов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2000. – 640 с.
5. Гельвановский М., Жуковская В., Трофимова И. Конкурентоспособность в микро-, мезо-, макроуровневом измерении / М. Гельвановский, В. Жуковская, И. Трофимова // Российский экономический журнал. – 1998. – № 3. – С. 67-77.
6. Пахомов Ю. М., Лук'яненко Д. Г., Губський Б. В. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю. М. Пахомов, Д. Г. Лук'яненко, Б. В. Губський. – К.: «Україна», 1997. – 237 с.
7. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран / М. Портер: пер. с англ. / Под ред. и с предисл. В. Д. Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.
8. Завьялов П. С. Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах : учеб. пособ. / П. С. Завьялов. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 496 с.
9. Прахова Т. С. Понятие и сущность конкурентоспособности / Т. С. Прахова [Электронный ресурс] // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Экономика». – 2005. – № 15. – Режим доступа : science.ncstu.ru/articles/econom/15/08.pdf/file_download
10. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Л. Л. Антонюк, А. Ф. Баторшина, А. А. Бідило ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка і А. М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2006. – Т. 2. – 590 с.
11. Конкурентоспроможність та інноваційний розвиток України : проблеми науки та практики : тези доповідей міжнародної наук.-практ. конференції, 23-24 жовтня 2007 р. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2007. – 144 с.
12. Конкурентоспроможність : проблеми науки та практики : монографія / В. С. Пономаренко, Л. І. Піддубна, В. М. Горбатов, А. В. Доровський, Х. Н. Гизатуллин ; Харків. нац. економ. ун-т и НАН України. НДЦ індустр. проблем розвитку. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2007. – 264 с.
13. Конкурентоспроможність : проблеми науки і практики : монографія / М. І. Долішній, П. Ю. Беленький, Н. І. Гомольська, В. С. Пономаренко, В.

М. Горбатов ; НАН України. НДЦ індустр. проблем розвитку и Харків. нац. економ. ун-т. – Харків : ВД "ІНЖЕК", 2006. – 248 с.

14. Гончарук Т. І. Конкуренція і конкурентоспроможність : зміст і розвиток у перехідній економіці / Т. І. Гончарук. – Суми : ВВП «Мрія – 1» ЛТД, УАБС, 2003. – 60 с.

15. Васильева З. А. Иерархия понятий конкурентоспособности субъектов рынка / З. А. Васильева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – № 2. – С. 83-90.

16. Лазарев В. Н., Пирогова Е. В. Управление конкурентоспособностью персонала высшего учебного заведения. Монография / В. Н. Лазарев, Е. В. Пирогова. – Ульяновск : УлГТУ, 2010. – 204 с.

17. Петров В. Конкурентоспособность // Риск.. – 1999. – № 4. – С. 4-11.

18. Должанський І. З., Загорна Т.О. Конкурентоспроможність підприємства: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / І. З. Должанський, Т. О. Загорна. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.

19. Савчук С. И. Основы теории конкурентоспособности : монография / С. И. Савчук ; Под науч. ред. Б. В. Буркинського. НАН України. Ін-т проблем рынка и экономико-экологических исследований. – Мариуполь : Рената, 2007. – 520 с.

20. Логинова В.А. Конкурентоспособность производственных и территориальных экономических систем: взаимосвязь и взаимовлияние / В. А. Логинова // Проблемы современной экономики. – 2009. – № 4(32). [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=26511>

21. Єрмак А. В. Конкурентоздатність підприємства : сутність поняття (проблематика питання) / А. В. Єрмак // Вісник економічної науки України. – 2005. – № 1. – С. 41-44.

22. Плотичина Т. М. Определение конкурентоспособности предприятия / Т. М. Плотичина. – Вестник ТГТУ. – 2010. – № 1. – Том 16. – С. 205-211.

23. Іванов Ю. Б. Конкурентні переваги підприємства : оцінка, формування та розвиток / Ю. Б. Іванов, П. А. Орлов, О. Ю. Іванова ; НАН України, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку. – Харків : ІНЖЕК, 2008. – 352 с., С. 17-23.

24. Нагірна Л. В. До аналізу конкурентоспроможності підприємств та понять, що визначають рівень її реалізації [Текст] / Л. В. Нагірна. // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. – 2010. – № 4. – С. 138-141.

25. Горбатов В. М. Конкурентоспособность и циклы развития интегрированных структур бизнеса : монография / В. М. Горбатов ; Ін-т проблем розвитку общества. – Харьков : ІД «ІНЖЕК», 2006. – 592 с.

26. Коковіхіна О. О. Систематизація основних категорій формування конкурентоспроможності підприємства / О. О. Коковіхіна // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2009. – № 26. – С. 88-93.

27. Каплина О., Зайченко Д. Оценка конкурентоспособности предприятия на основе процессного подхода / О. Каплина, Д. Зайченко // Маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 24-38.

28. Алтухов П. Л. Процессный подход к обеспечению конкурентоспособности предприятия / П.Л. Алтухов // Вісник економічної науки України. – 2005. – № 2. – С. 3-5.

29. Савчук А. В. Системный подход к анализу конкурентоспособности промышленного производства / А. В. Савчук // Економіст. – 2001. – № 12. – С. 58-61.

30. Винокуров В. А. Организация стратегического управления на предприятии / В.А. Винокуров. – М.: Центр экономики и маркетинга, 1996. – 160 с.

31. Нємцов В. Д., Довгань Л. Є. Стратегічний менеджмент : Навчальний посібник. – К.: Експрес-Поліграф, 2002. – 562 с.

32. Ермолов М. О. Чем отличается конкурентоспособность фирмы от конкурентоспособности товара / М. О. Ермолов // Как продать товар на внешнем рынке. – М.: Мысль, 1990. – С. 228-241.

33. Гудзинський О. Д. Управління формуванням конкурентоспроможного потенціалу підприємств (теоретико-методологічний аспект) : монографія / О. Д. Гудзинський, С. М. Судомир, Т. О. Гуренко ; Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України. – К.: ІПК ДСЗУ, 2010. – 212 с.

34. Беленький П. Ю. Організаційно-економічний механізм посилення конкурентоспроможності регіону (методологічні рекомендації) / П. Ю. Беленький. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2006. – 39 с.

35. Тарнавська Н. П. Управління конкурентоспроможністю підприємств : теорія, методологія, практика / Н. П. Тарнавська ; Тернопільський екон. ун-т. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 570 с.

36. Камишніков Р. В. Конкурентоспроможність підприємства в системі маркетингу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.06.01 "Економіка, організація і управління підприємствами" / Р. В. Камишніков. – К., 2006. – 18 с.

37. Тищенко А. Н., Головки О. С. Стратегия управления развитием предприятия. – Харьков : ЭДЭНА, 2003. – 198 с.

38. Диксон П.Р. Управление маркетингом / П. Р. Диксон. – М.: БИНОМ, 1998. – 432 с.

39. Шершньова З. Е., Оборська С. В. Стратегічне управління. – К.: КНЕУ, 1999. – 384 с.

40. Волкова Е. А., Калиникова Е. В. Повышение конкурентоспособности предприятия на основе совершенствования качества рабочей силы [Электронный ресурс] / Е. А. Волкова, Е. В. Калининкова. – Ульяновск : УлГТУ, 2010. – 229 с. – Режим доступа :

<http://venec.ulstu.ru/lib/disk/2010/Volkova.pdf>

41. Романко О. П. Конкурентоспроможність машинобудівного підприємства: сутність та властивості / О. П. Романко // Логістика. – Львів : Вид-во нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2008. – С. 609-613.

42. Тарнавська Н. П. Методологічні аспекти управління конкурентоспроможністю підприємства / Н. П. Тарнавська // Регіональні перспективи. – 2000. – № 2-3 (9-10). – С. 208.

43. Тарнавська Н. П. Інноваційне управління персоналом підприємства / Н. П. Тарнавська // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми управління інноваційною діяльністю (Збірник наук. праць) Вип. 4 (XXXV) / НАН України. Ін-т регіон. досліджень. Редкол. : відповідальний редактор М. І. Долішній. – Львів : 2002. – С. 89.

44. Васильєва З. А. Иерархия понятий конкурентоспособности субъектов рынка / З. А. Васильева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – № 2. – С. 83-90.

